

Türk taryhynda hazarlar

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türk taryhynda hazarlar TÜRК TARİHİNDE HAZARLAR

Bilhassa umumî Türk tarihinde göze çarpan önemli bir Türk boyu da Hazarlardır. Çin yıllıklarında adları K'o-sa şeklinde geçen ve manasının “gezen, hür” demek olduğu söylenmekle beraber, belki bunların arasına Türkçedeki “kasmak” fiililinden yola çıkarak, “sert, katı, sağlam” anlamını da sokmak mümkündür[1]. Onlar tarihte bu isimle anılan Türk hanedanlığının kurucuları oldukları gibi, Türklerin efsanevi atası Yafes'in sekiz çocuğunun arasında da yer alırlar[2].

Hazarların kökenleri hususunda Ogur ve Sabar boylarından teşekkül eden bir boy birliği olduğu, Uygurların neslinden ve Aparların (yani Ak Hun/Eftalitler) soyundan türedikleri yolunda düşünceler mevcuttur[3]. Ayrıca zaman zaman Bizans kaynaklarında gördüğümüz bir de Akatzir meselesi vardır ki, onların Aga-çerilerle (veya Ağaç-eri) birleştirilmelerine ve bunların da Hazarlarla bağlantısına değinilir. Fakat bize göre; Akatzirlerle, Aga-çeriler (veya Ağaç-eri) bir değil, onlar Ak Hazarlar olmalıdır. Bundan başka Batı kaynaklarında adı geçen Akatzirlerin (Ak Hazar) yaşadığı coğrafyada bildiğimiz manada sık ormalıklardan ziyade, bozkır özelliğine rastlanır. Dolayısıyla onların orman halkı veya ağaç-erilikle ilgisi pek mümkün gözüküyor.

Hazarların menşei konusunda yukarıda da anıldığı üzere bugüne değin çeşitli fikirler ileri sürülmüşse de, Tez II ve Terhin yazıtlarının[4] bulunması bu meseleyi biraz da olsa aydınlatmıştır. Çünkü her iki kitabe de Uygur dönemine ait olup, bugünkü Mogolistan'ın batı taraflarında keşfedildi ve bunlardan çıkan netice şu veya bu şekilde Hazarların, Uygurlarla bir irtibatı olduğu yolundadır.

Bununla birlikte Hazarların bulunduğu çevreler konusunda da dikkatten kaçan bir durum vardır. Aşağı-yukarı aynı çağlarda onları Türk Dünyasının hem batısında hem de doğusunda görmek

mümkündür. Hun ve Kök Türk dönemi olaylarına baktığımızda batıda rastladığımız Hazar güçleri, Uygur çağında ise doğuda, Selenge Nehri civarındadırlar. Hatta Uygurları meydana getiren dokuz aileden birisi Hazarlar (Kasar) idi[5]. Bu üzerinde durulması gereken ve izaha muhtaç bir meseledir.

Kaşgarlı Mahmud'un "Türk ilinde bir yerdir" dediği ve "Khozar" biçiminde kaydettiği Hazar'ı Arap coğrafyacıları, Kara ve Ak Hazarlar diye de ayırırlar ki, bazan yanlış anlaşıldığı üzere bu onların tenleriyle alâkalı değildir[6]. Birtakım eserler kulaktan dolma bilgilerle yazıldığından, onlara bu şekilde yakıştırmalarda bulunulmuş olabilir.

Özellikle 4-5. asırlarda Avrupa Hunlarının doğu kabilelerinin temelini Ak Hazarlar oluşturunuyordu. Bizans kaynaklarında bu çağda Ata İllig (Attila) ve amcalarının Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya ve Ön Asya'daki faaliyetlerini görmekteyiz. Muhtemelen 448-450'lerde Hun başbakanı Öge Buyruk (Onegesius/belki Ön Öge) İdil civarına yaptığı sefer ile Ak Hazarların beyi Kurıtak'ı öldürüp, topraklarını ele geçirdi. Esasında onları buraya Kurıtak çağırmıştı. Ak Hazar topraklarındaki beylere Bizans'tan hediyeler gelmiş, fakat en yaşlı ve itibarlı komutan Kurıtak'a diğerlerinden sonra pay verilince o da kızmış ve Ata İllig'i (Attila) davet etmişti. Bölgede sukûnet sağlanınca, Ata İllig (Attila) bu Ak Hazar beyini yanına çağırdı, ancak o başına bir iş geleceğinden korktuğu için Ata İllig'in (Attila) sarayına gitmedi ve şöyle bir gerekçe ileri sürdü: "Güneşe bakmak nasıl imkânsız ise, benim gibi birinin de size bakması mümkün değildir", diyordu. Buraların idaresi Ata İllig'in (Attila) oğlu İllig Han'a verildi. Onun bu havalideki faaliyetleri sırasında atından düşüp, yaralandığı da söylenir[7]. Anlaşılacağı üzere Hazar halk topluluğunun belki de en eski toprakları Doğu Avrupa'dır. Herhalde Türk-Hun birliği Avrupa'da hâkimiyeti yitirince bir kısım Hazar Türkü soluğu ta Mogolistan yaylalarında almış olabilir. Bu, Oguzların Sır Derya bölgesinde güç kaybına uğrayınca, Uz ve Torki adıyla Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara kadar gitmesine benzemektedir[8]. Ama hem Oguzların, hem de Hazarların esas kütlesi muhtemelen tarihi

Ogur sahasında kalmıştır ki, yine bunun bir eşine Kırgızlar vesilesiyle şahit oluyoruz. Çünkü bugün onların bir kısmı Güney Sibirya'da yaşarken, bir bölümü de çok daha güneybatıda, Türkistan sahasındadırlar.

Evvelce de değindiğimiz üzere 8. asrın başlarında Uygur Kaganlığının kuruluşu hadiselerinin de anlatıldığı yazıtlardan olan Terhin ve Tez II'de adlarına rastladığımız[9] bu Türk boyu birkaç parçadan meydana geliyordu. Yukarıdaki tahminin dışında nasıl ayrıldıklarını bilemiyoruz, ama kollardan birisi Mogolistan bozkırlarındayken, diğeri de Hazar-Aral çevresindeydi. Ancak burada yine dikkatimizi çeken konu, onların Bulgar Türkleriyle birlikte anılmalarıdır ki, İslam kaynakları dilleri ve herşeylerinin birbirlerine benzediğini söyler.

Ayrıca Kök Türk Kaganlığının gerçek manada takipçisi olarak umumiyetle Hazarlar ve Bulgarlar zikrediliyorsa da, bunların içinde de Hazarların sivrildikleri tarihi olaylarla ispatlanmaktadır. Hazarlar ve Bulgarlar hem Hunların, hem Kök Türklerin, hem de Uygurların ayrılmaz bir parçasıdır. Tıpkı Selçuklu soyunun bir uç beyliği olan Osman-ogullarının yükselişi gibi, Kök Türk Kaganlığının sınır bekçileri olan Hazar Türklerinin de, 8. asrın ikinci yarısından sonra öne çıktıklarını biliyoruz. Hazar Kaganlığına ait belgeler incelendiğinde on büyük boydan teşekkül ettikleri söylenir ki, onların arasında Bulgarların en güçlü ailesi Bars İlliler, Sabar, Peçenek, Türgiş vs. toplulukları görülür. Esasında tıpkı Bulgarları olduğu gibi, Hazarları da batıdaki Ogur-Tölös kabileleri meydana getirmektedir.

Dolayısıyla herşeye rağmen Doğu Avrupa'nın ilk modern siyasi yapısı diyebileceğimiz Hazar Kaganlığını, Kök Türklerin bir devamı olarak kabul etmek lazımdır. Doğuda Kök Türk Devletinin kurulmasıyla beraber bunların batısında, daha doğrusu Hazar-İdil sahasında bulunan Hazarlar kader birliği yapmışlardı. Kaganlık güçlü olduğu müddetçe, özellikle Kök Türklerin batı seferlerine katıldılar. Bu yüzden Kök Türk Kaganlığının 576'lardaki Kafkas ve Kırım akınlarında mühim vazifeler gören Hazarlar, bölgedeki Sabar ve diğer Ogur-Tölös kabilelerini

kendilerine bağladılar ki, herhalde bu tarihlerden sonra onlar Hazar birliğinin üyesi haline geldiler. Anlaşılacağı üzere İran, Kafkasya ve Kırım havalisindeki akınların ortasında Hazar Türkleri yer alıyordu ve uzun yıllar Hazar hâkimiyeti sebebiyle Kırım'a Hazarya dahi denilmiştir[10]. Ancak Kök Türk Kaganlığı zayıflayıp, parçalandıktan sonra kendi mukadderatlarına sahip olmak isteyen Hazarların idarecileri muhtemelen hâlâ Börülülerden (A-shih-na/Aşina/Çina/Çona) ve İstemi Yabgu'nun soyundan gelip, Bulgarlar ile de (Bars İl) kız alıp-verme suretiyle bir akrabalık kurmuşlar idi.

Bilindiği üzere 6. asrın sonlarına doğru, Türk-zade diye anılan IV. Hürmüz (veya Ordmuz)[11] zamanında Türkler, İran'ın iç işlerine de karıştılar. Bu sırada batıdaki Türklerin idaresi İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu'nun elindeydi. Belki de siyasi destekler için çevresindeki halk ve devletlerle birtakım irtibatlarda bulunan ve buna bağlı olarak da kızlarından birini Sogd bölgesi hâkimine veren Tardu da, babası gibi İran'la mücadele halindeydi. Çünkü Farslar, daha önce yapılan hiçbir anlaşmaya sadık kalmadıkları gibi, halâ Doğu-Batı ticaretinde Türklere engeller çıkarıyorlardı. Buna binaen evvela Gürcü hükümdarıyla anlaşılaraq, İran'a karşı bir ittifak sağlandı. Kök Türklere bağlı Hazarlardan bir Türk beyi Derbent'i[12] kuşattı. Bir diğer Türk ordusu da 589 senesinde Herat'a girmişti. Türk askerleri o kadar süratli ilerliyordu ki, İranlı savaşçılar Türklerin önünden kaçmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. İran'da iktidar kavgaları başladı. Askerler birbirine düştü. Bunlar Sasani şahlığını oldukça sarstı[13]. Bilge unvanı taşıyan Tardu, arkasını güvene almak maksadıyla İdil boyu kabilelerini (Ogurları) itaat ettirdikten[14] sonra, 598 tarihinde Bizans imparatoru Maurice (582-602) gönderdiği elçilik heyeti ve mektupta kendisini artık, "yedi soyun ve yedi iklimin büyük önderi" olarak gösteriyordu[15]. Herhalde bu Ogurlara Hazarlar da dahildi. Bu yüzden Bizanslılar kaynaklarında Türk diye andıkları Hazarları çok daha önceden de biliyorlardı.

Bu arada bazan Ak ve Kara Ogur diye de ayrılan Ogur meselesi de, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kanaatimizce Kök Türkçe belgelerde aile, soy, nesil anlamını taşıyan “oguş, ogul, ogur, oguz” aynı kökten gelmekte ve mana olarak da aynıdır. Burada dikkatimizi çekecek olan şey “og/ög” köküdür. Muhtemelen -uş, ul-, – ur, -uz da çokluk ekleridir. Herhalde Ogurlar, pek çok araştırmacının da hemfikir olduğu üzere Batı Tölös gruplarıydı. Çin’in ve doğudaki Mogol asıllı kavimlerin baskıları nedeniyle M.Ö. 1 ve M.S. 1. asırlarda Türklerin şimdiki Kıpçak bozkırlarında ve Türkistan’ın batısında gittikçe nüfusları artmış idi. Ve birtakım iddialara göre bu sırada daha sonra Hazar-Aral, Kafkasya ve en nihayet Doğu Avrupa ile Balkanlarda görülecek Ogur teşekkülü gerçekleşiyordu. Bunun yanı sıra tarihi kaynakları incelediğimizde 4-6. asırlar arasında Karadeniz çevresi bozkırlarıyla, İdil-Ural, Hazar-Aral ve Sır Derya boylarında kalabalık bir Ogur topluluğunun pek de teşkilatlı olduğunu söyleyemediğimiz bir şekilde, değişik kabile beylerinin idaresinde yaşadıklarını görüyoruz[16]. Ancak Latin-Bizans kaynaklarında isimleri sıkça zikredilen bu Ogurlar hakkında çok derin araştırmaların yapılması lazımdır.

Hazar hanedanlığı özellikle 7. yüzyılın ilk yarısında İran-Bizans münasebetlerinde, Kök Türk Kaganlığının bir tabisi olarak mühim roller oynadı. İstemi’nin torunu Tonga (T’ong/Tong/Son Olan) Yabgu 625-626 yıllarındaki İran-Bizans ve muhtemelen de Avar savaşlarında Heracleius’a (610-641) yardım etmiş[17], 627’de Güney Kafkasya’ya sefer yapmış, 628 senesinde Gürcistan’ı almak için oğlu Tölös Şad’ı görevlendirmişti. Herhalde onun yanında Çorpan Tarkan adlı bir Türk komutan da vardı. Bu döneme ait Ermeni ve Gürcü belgelerinde, geniş yüzlü ve uzun saçlı Türklerin ok ve yaya çok iyi hükmettikleri söylenir iken, onlar aynı zamanda kurtlara benzetiliyorlardı. Sonunda Sasanilerin Doğu Roma’dan işgal ettikleri toprakların iadesi istendi. Bunun üzerine Hüsrev Perviz, her ne kadar dik bir duruş sergileyen Tonga Yabgu’ya eski dostluk ve akrabalıkları hatırlatıp, Romalıların

ödediğinin iki katını yollayacağını söylediye de, ona pek yüz verilmedi.

Kaynakların bildirdiğine göre, Tonga (T'on/Tong/Son Olan) Yabgu ile Bizans imparatoru muhtemelen Tiflis'in kuşatılması sırasında karşılaştılar. İki hükümdar birbirine iltifatlarda bulundu. Heracleius kendi tacını Tonga Yabgu'ya giydirdiği gibi, Hazar komutanlara büyük bir ziyafet ile pekçok hediyeler verdi. Çünkü Tonga Yabgu'nun ve dolayısıyla Hazarların desteğini almak da çok önemliydi. Ayrıca kendisine yardımcı olursa, kızını da Tonga Yabgu'yla evlendirmeyi vaad etti. Hatta bir takım söylenenlere göre, imparator gizlice kızının resmini ona göstererek, imrendirmiş ve bu suretle de kırkbin kişilik bir destek sözü almıştı[18]. Bunun ardından herhalde yabgu 628'de Bizans imparatorunun yanında oğlunu ve binlerce asker bırakarak, kendi merkezine döndü[19]. Tonga Yabgu'nun Tiflis havalisinden ayrılışı bölge halkı tarafından büyük bir coşku ile kutlandı. Çünkü onlar bu suretle Doğu Roma kuvvetlerine daha uzun süre direneceklerini düşünmekte idiler. Anlaşılacağı üzere Bizans, İran'a karşı daha önce nasıl Sabarların yardımını aldıysa, bu kez de onların en kuvvetli destekçileri Kök Türk Kaganlığının uç beyliği Hazarlardı ve birdenbire neticeyi kendi lehlerine çevirip, Sasanilere karşı büyük bir zafer kazandılar[20]. Bunlardan birisinde Çorpan Tarkan, Sasani kuvvetlerini Turan taktiği ile bozguna uğrattı. Kafkasya'nın yerli halkları gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Tonga Yabgu'nun oğluna "baban ve senin köleleriniziz" diye hitap ediyorlardı. Bütün bu girişimlerin sonunda burada bir Türk idaresi de kuruldu.

Zaten Kök Türkler de bunu istemektedir. Çünkü ülkenin batı hudutlarının bir şekilde güvence altına alınıp, Batı Ogur sahasında yeniden hâkimiyetin sağlanması gerekiyordu. Bu başarılar Tonga Yabgu'ya İran'ın bütün doğu sınırlarını kendi eyaletleriyle çevirme imkanının yolunu açtı. Ancak 620-630 yılları arasında İran'ın doğu hudutları savunmasız olmasına rağmen, Türk beyinin buraya doğrudan yürümemesi de ayrı bir konudur.

Kafkasya ve Hazar Gölü çevresine hâkim olma meselesi yüzünden, 7 ve 8. asırlarda özellikle Bizans, Arap, Hazar ve bölgenin yerel sülaleleri arasında kıyasıya bir mücadelenin yaşandığı; Arap komutanların 653'lerde Türk-Hazarlar karşısında büyük bir mağlubiyete uğradıkları bilinmektedir. Bizans'ı kuşatmak ve İslamiyeti yaymak için hangi surette olursa-olsun, bu toprakları ele geçirme düşüncesindeki Emevi devleti 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra taarruzlarının şiddetini artırmış ve söylendiğine göre, Sabar beyi Alp İlteber de bu sırada Hristiyan olmuştu. Bunun yanı sıra 695 senesinde "Kesik Burun" lâkaplı Bizans imparatoru II. Justinianus (685-695) tahttan indirilince Hazarların yanına gitmiş, orada sonradan Theodora adını alan Hazar kaganının (belki İl-bozar) kızıyla (veya kardeşiyle) evlenmiş ve peşinden de Tuna Bulgarlarının topraklarına kaçmıştı. Onların desteğiyle kanlı bir boğuşmanın ardından tekrar iktidara sahip oldu ve bu sırada Hazar hatundan doğan çocuğa Tiberius adı verildi. İmparator eşini ve çocuğunu almak için Hazar yurduna bir donanma gönderdiyse de, bu gemilerin büyük bir kısmı Karadeniz'in azgın sularında battılar. Bunun üzerine Hazar hakanının, Bizans imparatoruna bir mektup yolladığı ve "sen beni kendin gibi gaddar birisi mi sanıyorsun. Karını daha kolay bir şekilde götüreceksen, donanmaya ne gerek vardı. Merak etme ben senin kadar alçalmayacağım" diye yazdığı, söylenmektedir.

Kaynaklardan öyle anlaşıyor ki, II. Justinianus kendine kötü davranan Khersones halkından intikam almak için sefere çıkınca; ahaliyi himaye gayesiyle, Hazar kaganı "tudun" unvanlı bir memurunu buraya yolladı. Ancak Justinianus'un üstün güçlerine dayanamayan Tudun esir edildi ve İstanbul'a götürüldüyse de, Kırım bölgesinin Romalılara bir kez daha isyanı vukua geldi. Justinianus Hazarlarla barışı denedi ve bunun göstergesi olarak da esir Tudun serbest bırakıldı, ama bu şahıs yolda öldü. Hazarların da buna karşılık üçyüz Rum'u ortadan kaldırdıkları belirtilmektedir. İşler II. Justinianus'un istediği şekilde gitmedi ve 711 senesindeki bir isyanda o öldürüldü.

Hazarlarla, Bizanslılar arasındaki evlilik münasebetleri Bizans imparatoru Leo'nun 732 senesinde oğlu Costantinus'a (741-775), vaftiz edildikten sonra İrina ismi verilen Hazar prensesi Çiçek'i almasıyla da sürmüştü[21]. Bu kızın oğlu IV. Leo (775-780), Bizans tahtına oturduğunda "Hazar Leo" lakabıyla anıldı.

Bununla birlikte 8. asrın başlarında Araplarla, Hazar Türkleri çok ciddi harplere giriştiler (707). Kafkasya'nın önemli geçiş noktalarından olan Derbent iki devlet arasında devamlı el değiştirdiyse de, Arap komutan Mesleme 713-714'lerde, burayı ani bir baskınla zapt etti. Ama Kafkasya'dan rahatça geçemeyecekleri anlaşılmış; tarih konusunda araştırmacılar arasında birlik bulunmasa da, söylendiği şekliyle Arapların 717 veya 718'deki İstanbul seferi bu savaşlar yüzünden sonuçsuz kalmıştı. Ayrıca bu harpler esnasında Bizans imparatorunun Bulgar beyi Terbel'den de yardım istediğini biliyoruz. Dolayısıyla başarısız olan Arap komutanların yerleri de halifenin emriyle değişmekteydi[22]. 720 sıralarında Araplar, Türklere yeniden saldırdı ve Mesudî'ye baktığımızda, Derbent'ten sekiz günlük mesafedeki Hazar şehirlerinden Belencer onların hâkimiyetine geçti ki, Arapların yaylarından fırlayan okların çokluğu yüzünden gökyüzünün görünmediği söylenir. Bunun üzerine Hazarlar merkezi kuzeydeki İdil'e taşımış olmalı. Böylece Araplar kuzeye doğru yol aldılar. Ancak kaynakların ifadesine göre 725-729'larda herhalde Hazar hakanının oğlu komutasında bir Türk kuvveti güneydeki Azerbaycan'a doğru ilerlemiş ve Mesleme bizzat karşı harekâtın başında bulunmuştur. Ama bilindiği üzere o daha sonra halife tarafından geri çağırılmıştır.

Hazar-Arap mücadeleleri 730 tarihlerinde de sürdü ve Ermenistan valisi Mervan'ın komutasındaki birlikler İtil kentine kadar dayandılar. Anlaşılan odur ki, bu harplerde Türkler binlerce kayıp ve esir verdilerse de Hazar kaganının oğlu idaresindeki Türk kuvvetleri bu savaşlardan birisinde Arapları büyük bir bozguna uğratmışlar ve bu sırada Arap komutan Cerrah da öldürülerek, İslam adına kanına girdiği Türklerin ahını ödemiştir[23]. Bu durum bir yana yukarıdaki

hadiselerde de görüleceği üzere, Türklerle Bizanslıların uzun müddet iyi geçinmelerinin nedeni, düşmanlarının ortak olmasıydı.

Bizanslı idarecilerin evvelce de söylediğimiz gibi, Hazar Kaganlığıyla bu şekil bir evlilik yoluyla yaklaşma teşebbüsleri üzerine, Araplar da Halife Mansur (754-775) zamanında, Ermenistan valisi Yezid b. Useyd al-Sülami vasıtasıyla yüklüce bir kaling (başlık) ile beraber, 758 tarihinde bir elçiyi Hazarlara göndererek, hakanın kızına talip oldular. Halife de bu işe önem veriyordu. O, Hazarlarla akrabalık kurmadıkları takdirde bölgede huzur bulamayacaklarını biliyordu. Bu gelin ile birlikte yüzlerce Türk, halifelik topraklarına yolculuk etti. Kaynakların aktardığına göre yanlarında 4000 at, 1000 katır, 10.000 normal deve, 1000 tane çift hörgüçlü Türk devesi ile değerli eşyalar vardı. Görüleceği üzere Araplar böyle yaparak, Hazarların desteğini almayı umdularsa da bunda başarılı olamadılar. Çünkü valiye bir oğul doğuran kadın ve çocuğu lohusalık devresinde ölmesi[24] Türklerin hiddetini çekti ve Arap topraklarına saldırmalarının yolunu açtı. Aynı biçimde Araplar bir kez de, Harun Reşid devrinde Bermeki ileri gelenlerinden Fazl b. Yahya için 798 tarihinde Hazarlardan bir prenses istediler. Ne tesadüftür ki bu kız da öldü ve Türkler bunun da Araplar tarafından zehirlendiğine inandılar ve bu yüzden Arap topraklarına bir akın düzenlediler.

Tabiki Hazar hakanları da başka kavimlerden eşler alıyordu[25]. Mesela kaynakları incelediğimizde, Hazar beylerinin, hâkimiyetini kabul eden yirmibeş halktan birer tane hatunu haremde bulundurmaları vakidir. Elbette bu siyasi üstünlükle de alâkalıdır.

Bunun yanı sıra kaynaklar, Hazar prensesi Çiçek'in Bizans'a gelin gittiğinde giydiği elbise ve çeyizlerin Romalılar içinde hususi bir kadın modası yarattığını da yazarlar[26]. Dolayısıyla bu yıllarda, giydikleri gömlek ve ayakkabıları (başmak, etik, çarık, izlik), uzattıkları saç şekilleriyle Bizans'ta bir Hun-Türk modası revaçtaydı.

Hazar Kaganlığı 7 ve 9. asırlar arasında gücünü artırıp, Doğu Avrupa'yı da nüfuzu altına aldı ve bu bölgedeki Türk Ogur boylarıyla, Fin kavimlerini tabi etti. Böylece onlar Bulgar arazilerini de ele geçirince, Bizans devletinin sınırdaşı haline geldiler. 762-763'lerde Gürcülerle girdikleri harplerde onbilerce esir yakaladılar. Ve onlar öyle güzel bir vergi sistemi kurmuşlardı ki, devlete bağlı halklardan hane veya fert başına muayyen miktarda para ya da mal toplanıyordu. Hazarlar büyük nehirlerde balıkçılık yapanlardan bile belli ölçüde vergi alıyorlardı[27]. Çağın en medeni siyasi yapısı olan Hazar hâkimiyeti yılları Slav kabilelerinin de sosyal ve kültürel hayatlarında yükselmelerine sebep oldu. Onlar, Hazar dönemindeki rahatlığı ve huzur ortamını kullanarak, ileride büyük bir güç şeklinde ortaya çıktılar. Günümüz Macar halkının ve devletinin teşekkülünde de özel bir yerleri vardır ki, tarihlerinin başlangıcında Hazarlara bağlı Macar (On Ogur) boyları için Bizans kaynakları Türk, ülkelerine de Türkiye demekle olup, idarecilerinin Hazar kaganlarından yarlık aldıklarını da biliyoruz.

Tam bu çağlarda bizi ilgilendiren bir başka konuya değinmemiz lazımdır ki, 9. yüzyılın ilk yarılarında Uygur Kaganlığını yöneten iki tane Hazar (Kasar) unvanlı Türk hakanıyla karşılaşırız. Bunlardan birincisi, 824 tarihinde Uygur kaganı Küçlüg Bilge öldüğünde tahtta oturan kardeşi Kasar Tigin'dir. Diğeri de 839 senesinde intihar eden Hu Tigin'in yerine geçen Kasar Kagan'dır. Biz bu hususta iki ihtimal üzerinde duruyoruz: Biri, ağabeyi Küçlüg Bilge de olmak üzere Kasar Tigin, Tokuz Uygur boyundan Kasarlara (Hazarlar) mensuptur. İkinci olarak, Küçlüg Bilge kardeşlerinden birini Kasarlar üzerine göndermiş olduğundan dolayı, kardeşi de bu adı almıştır. Ancak Kasar Tigin'den sonra iktidar mevkiine geçecek olan Hu Tigin'in de, Hulara (Kürebir) mensubiyeti kuvvetle muhtemeldir ki, bu yüzden birinci görüşün doğruluğu aşağı-yukarı kesindir[28]. Öyleyse, aklımıza Hazarlar Türk coğrafyasının her iki kanadında parçalanmış bir vaziyette olabilir mi sorusu gelmektedir ki, bunu gözden ırak tutamayız. Hazarların Bulgarlarla olan mücadeleleri de ilginçtir.

Hazarlar onları ekonomik ve siyasi bakımdan sıkıştırıyorlardı. Bulgar beyinin oğlu Hazar hükümdarının yanında esir bulunduğu gibi, güzelliğiyle meşhur bir kızını zevce olarak almış, fakat bu hatun kaganın yanında iken ölmüştü. Hazar beyi bu kez de Bulgar hakanının başka bir kızını istiyordu. İşte bütün bunlara karşı bir hamle yapan Bulgar hükümdarı İlteber Almış'ın talebi üzerine 920-921 tarihlerinde Abbasi halifesi Muktedir Billah'ın, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para gönderdiği söylenir[29]. Bu heyet içinde yer alan İbn Fazlan'ın hatıraları bilindiği üzere Türk tarihi ve kültürü açısından son derece mühim belgeleri bünyesinde barındırır.

Hazar Kaganlığının siyasi yapısı da diğer Türk hanedanlarıyla karşılaştırıldığında farklılık ihtiva eder. Burada çeşitli dinler ve ırklar birlikte yaşama imkanı buldular. Dolayısıyla Hazar Türklerinin biktırıcı Arap saldırıları karşısında bir siyasi manevra olarak, 737 tarihlerinde İslamiyete girmelerini görmemiz bir yana, Hristiyanlık ve özellikle Yahudilik önemli ölçüde tesirli olmuştur ki, Hazar Türkleri 922'lerde Endülüs'teki Yahudi mabedlerinin yıkılmasına karşılık, İdil'deki Müslüman camisinin minaresini tahrip etmişler, Bizans'tan kaçan Yahudilere de kucak açmışlardı[30]. Bununla birlikte 10. yüzyılın ikinci yarısında Rus saldırılarından bunalan Hazar hakanının, Harezmlilerin desteğine karşılık yeniden Müslümanlığı seçtiği bildirilmektedir ki, bu sırada İtil şehrinde binlerce Müslüman, otuz mescit ve bir büyük cami bulunuyordu.

Ayrıca bugün 8. veya 9. asırda Bulan Hakan çağında Museviliği kabul ettiği sanılan Hazarların kalıntısı olarak Karaim Türklerini görmekteyiz ve bunlar Türkiye de dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştır. Karaimler diğer Yahudiler gibi, içerisine sonradan pek çok şeyin girdiği söylenen ve kutsal kitap olarak tanınan Talmut'u değil, doğrudan doğruya Tevrat'ı kendilerine rehber aldıklarını iddia ederler. Esasında Hazar Türklerinin, Karaim mezhebini seçmeleri de tamamen siyasi amaçlıdır. Onların komşuları olan Hristiyan ve Müslümanlara muhalefet amacıyla bu inanca

girdiklerini, Arap ve Bizans etkisine karşı bir oyun olduğunu, bu dinin Hazar Kaganlığında gerçekten benimsenmediğinin altı çizilmektedir. Mesela Hristiyanlıktaki bazı şeyler, Türklere ters idi. Bunun en bariz göstergesi, 8. yüzyılda Hazar Türklerinin “bir yaratıcı Tanrı” tanıdıkları, Hristiyanların “üçlü inancına” karşılık, onların tek Tanrıya taptıkları kaynaklarda yazılıdır. Hazar hükümdarı Bizanslı misyonerleri kabulünde, onlara çok ilgi çekici bir cevap vermektedir: “Bizler sizinle aynı düşüncelere ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz Baba-Oğul-Kutsal Ruh’a inanır ve onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı’nın hizmetindeyiz” demektedir.

Yine bilindiği üzere Hazar Kaganlığının içerisinde Müslümanlık, Hristiyanlık, Yahudilik ve Kök (Ulu) Tengri İnancı birlikte varlıklarını sürdürebiliyorlardı. O zamanki idareciler öyle bir sistem kurmuşlardı ki, bütün bu halkın dini işleri gayet iyi yürümekteydi. Kaganlıkta, devletin hukuki işlerine bakan yedi hâkimin (kadı) olduğundan söz ediliyor. Bir kadı Kök (Ulu) Tengri’ye inananlara (yahut da eski Türk dinine), geri kalan ikişer tanesi de diğer dinlerde olanlar için görevlendirilmişlerdi[31].

Devlet teşkilatı olarak umumiyetle öbür Orta Çağ Türk idarelerindeki müesseselere benzeyen Hazarlarda, ordu düzeni de aynıydı. Savaşta gevşek davranmak ya da kaçmak en büyük cezayı gerektirirdi. Muhtemelen bugün İdil-Ural, Kafkasya ve Kırım civarlarında bulunan Kök Türk harfli kitabeler Hazar, Bulgar vs. Türk gruplarına aittir[32]. Herhalde 9. asırda onlar arasında Constantin (Cyrill) adlı rahip tarafından yayılmaya çalışılan bir yazı sistemi de olmuştur. Tabi burada Hazar tarihi ve kültürünün en mühim vesikalarından sayılan İbrani alfabesiyle yazılı mektupları da anmakta fayda vardır. Maalesef bu Türk sülalesine en büyük darbe bir zamanlar Hazarlara bağlı ve ilk ortaya çıktıkları sırada tartışmalı bir isme sahip Lebedia adındaki beyin idaresinde yaşayan, umumiyetle Sabar ve Hazarlarla ilişkilendirilip, Türk oldukları söylenen Macar ve Türk-Peçeneklerden gelmiştir[33]. Böylece onlar 11. yüzyıldan sonra eski kuvvetlerini

yitirmişlerdir ki, bu arada Kuman-Kıpçak tazyiklerinin de unutulmaması lazımdır. Hazarların yıkılmasında, diğer bazı Türk hanedanlarının çökmesine etki eden faktörler de söz konusudur. Bunlardan en başta geleni, Hazar-Türk toplumu arasındaki birlik duygusunun ve Türk teşkilat yapısının kaybolmasıyla; Oguz örneğindeki gibi bazı Türk kabilelerinin birer birer ayrılmasıdır. Ayrıca Yahudi vezirlerin hakanları ellerinde oynatmaları, 9. yüzyıldan itibaren, Kuzey-batı Avrupa'dan başlayarak, Kafkasya'ya kadar uzayan Rus tehditleri ve yıpratmaları da Hazar Kaganlığının parçalanmasında tesirli oldu. Slavların 866 tarihlerinde önemli bir Hazar şehri olan Kiev'i zaptları da bir dönüm noktasıdır. Ayrıca 10. asrın başlarında Bizans imparatorluğu kendi topraklarındaki Yahudileri bastırınca onların Hazar arazisine kaçtıklarını ve bu yüzden Hazar Türkleriyle, Doğu Roma'nın arasının açıldığını görüyoruz. Böylece Bizans imparatoru bir vakitler Hazarları kullandığı gibi, bu kez de Slavlarla, Hazar Türklerine karşı anlaştılar. Buna bağlı olarak, belki de 965'lerde Ruslardan ciddi darbeler yediler. Bu sebepten Hazarlar, Peçenek, Oguz ve Ruslardan korunmak için doğudaki Harezmi'den yardım istedilerse de, onlar da İslamiyeti kabul ettikleri takdirde kendilerine destek vereceklerini söylediler[34]. Dolayısıyla çöküşlerindeki bir diğer etken de herhalde, Hazarların çok kısa süreler içerisinde değişik dinlere girmeleridir ve bu inançlardan sadece Yahudiliğin Karaim mezhebi onların arasında nüfuz edebildi. Bir müddet sonra idarecilerin halktan kendilerini soyutlamaları, devlet işlerinin Yahudi vezirlerin tekeline geçmesi, ister-istemez halk ile hükümetin arasını açtı ve ahali devlet kendisinin de olsa desteğini ondan çekti. Hazarların diğer bir tarihî rolü, Anadolu'nun ve Kafkasya'nın Araplaşmasını farkında olmayarak engellemeleridir. Bilindiği üzere Araplar, Anadolu üzerinden İstanbul'a ve dolayısıyla Avrupa'ya ulaşamayınca, şanslarını Kafkasya ve Karadeniz çevresinden denemişler, bunda da Hazar Türkleri yüzünden başarılı olamamışlardı. Eğer Araplar, İran'ı olduğu gibi Hazar yurdunu da zaptetseydiler, bütün Karadeniz havalisini kontrollerine alacaklar, Bizans'ın başkentini kolayca

kuşatacaklardı. Neticede kuzeye doğru ilerleyemeyen Araplarla, Slavların (Ruslar) karşılaşmaları da gerçekleşmedi.

Hazarlar siyasi hâkimiyetlerini yitirdikten sonra, herhalde bölgedeki diğer Türk kabilelerinin arasına karıştılar ki, bunlardan birisi de söylendiğine göre Selçuklu Oguzlarıdır. Hazar Türklerinin varisleri Peçenek, Oguz ve Kuman-Kıpçaklar sayılmakla beraber, Bizans kaynaklarında da söylendiği üzere onların kalıntısı olarak bugün başta Kafkas coğrafyasındaki Kabartayları ve bunların komşuları Karaçay-Balkarları gösterebiliriz[35]. Ama bunun dışında İdil-Ural'ın etnik oluşumuyla, şüphesiz bölge Türklerinin hepsinin teşekkülünde Hazarların etkisi vardır.

Halk olarak yükseldikleri coğrafya göz önüne alınınca, burası aşağı-yukarı bütün Türk boylarını yakından ilgilendiren bir öneme sahiptir. Türk Dünyasının temas noktasındaki bu Türk kabilesi ticaret yollarının da kavşağında olması hasebiyle yerleşikliğe erken çağlarda geçmiş ve iktisadi hayatı diğer Türk sülalelerine nazaran biraz farklılık arz etmiştir, ki burada ticaret ön plana çıkıyor. Bu yüzden Türk sınırlarına kurulmuş olan bir nev'i serbest ticaret bölgeleri çok önemliydi.

Hazarlar kışları tamamen şehirlerde geçiriyorlardı. Ama diğer Türkler gibi yazın hayvanların peşinde yaylalardaydılar. Hazarların başta birer Türk kabilesinin isminden geldiği bilinen Belencer ve Semender gibi kentlerinin yanı sıra, İdil de söz konusu şehirlerin ardından Türklere ordugâhlık yapmıştı. Üç parçadan meydana gelen bu yerleşim birimi[36], milletlerarası bir ticaret merkezi hüviyetini kazanmıştı. Onların Don Irmağının aşağılarında yer alan savunma amaçlı meşhur kenti Sarıg-el (Sarkel/Ak Kent) taş ve tuğladan inşa olup (833), içinde ahşap binalar da bulunuyordu. Yine tarihi kaynakların ifadesiyle, onlar bu şehri Bizans'tan aldıkları destek ile kurdular. Burada çanak-çömlek, ziraat aletleri ve çeşitli maden işleme atölyeleri mevcuttu. 10. asrın ikinci yarısında Hazar hakanı, Endülüs'te bulunan Yahudi vezire yazdığı mektupta, yaşadığı yerden bahsederken, orada tarlaları ve nar bağlarının da olduğunu söylüyordu. Zaman zaman kıtlık

yıllarında Ruslar, onlardan tahıl satın alıyordu. Elbette en başta gelen ihraç ürünleri hayvanlardan sağlanan kürk, deri ve yine hayvani yiyeceklerle, içeceklerdi. Ayrıca kaliteli silahlar da üretmekteydiler[37]. Hazarlar konusundaki en büyük sıkıntımız, yukarıdan da anlaşılacağı üzere, Türkçe belgelerde onlar hakkında az bilginin olmasıdır.

Neticede şunu söyleyebiliriz ki, Türk Hazar halkı konum itibarıyla Türk toplulukları içinde oldukça ilginç bir mevkidedir. Onları yazılı vesikalarda 4. asırdan itibaren görmek mümkündür, ancak Türk coğrafyasının hem doğusu, hem de batısında bazan aynı çağlarda rastlıyoruz. Bu da bize, çok güçlü ve kalabalık bir yapıya sahip olduklarına işaretler. Bunun yanı sıra Türk ve Avrupa tarihinde belirgin bir şekilde ön plana çıkan Hazarlar, dönemleri itibarıyla kültürel ve teknik alanda oldukça gelişmiş bir seviyededirler. Kabul ettikleri din noktasından da onları incelediğimizde, yine farklılıkları göze çarpar. Yani Musevilik gibi bir dini seçmeleri, Türk toplulukları içinde görülmeyen bir durumdur. Ayrıca Hazar Türkleri bugünkü İdil-Ural ve Kafkasya'daki Türk halklarının pek çoğunun teşekkülünde de rol oynamışlardır.

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ,
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Öğretim Üyesi.

■ KAYNAKÇA

- ◆ Abu'l-Farac, G., Abu'l-Farac Tarihi, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987
- ◆ Agacanov, S.G., Oğuzlar, Çev. E.N.Necef- A. Annaberdiyev, 2. baskı, İstanbul 2003
- ◆ Akkaya, M.Ş., Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri, Doktora Tezi, Ankara 1942
- ◆ Altheim, F., Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967
- ◆ Artamonov, M.I., Hazar Tarihi, Çev. A.Batur, İstanbul 2004
- ◆ Atasanov, G., The Founding Fathers of Bulgaria (619-721), Sofiya 2015

- ◆ Bailly, A., Bizans Tarihi, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz)
- ◆ Bala, M., "Karaçay ve Balkarlar", İslam Ansiklopedisi, C. 6, 5. baskı, İstanbul 1988
- ◆ Balint, C., "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988
- ◆ Barbaro, J., Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005
- ◆ Baştav, Ş., "Hazar Kağanlığı Tarihi", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987
- ◆ Belazurî, Fütûhu'l-Büldan, Çev. M.Fayda, Ankara 1987
- ◆ Brutzkus, J., "The Khazar Origin of Ancient Kiev", Slavonic and East European Review, 3/1, 1944
- ◆ Bury, J.B., A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene, Vol. II, London 1889
- ◆ Cahun, L., Introduction a L'Histoire de L'Asie, Paris 1896
- ◆ Chaliand, G., Göçebe İmparatorluklar, Çev. E.Sunar, İstanbul 2001
- ◆ Chavannes, E., Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux, Petersburg 1903
- ◆ Cheynet, J.C., Bizans Tarihi, Çev. İ.Yerguz, Ankara 2008
- ◆ Czegledy, K., "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D", Acta Orientalia, Tom. XI, Budapest 1960
- ◆ Çoğ, M., Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", Türkoloji Araştırmaları, 2/2, Erzincan 2007
- ◆ Dakuki, H.A., "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", Çev. M.F.Toprak, Türk Kültürü Araştırmaları, 25/1, Ankara 1988
- ◆ Deguignes, J., Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi, C. I, İstanbul 1924
- ◆ Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2006
- ◆ Dunlop, D.M., The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954
- ◆ Ebu'l-gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), M.Ergin, İstanbul (tarihsiz)
- ◆ Ekmekçi, Z., Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando

Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016

♦ Esin, E., İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978

♦ Feher, G., "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943

♦ Findley, C.V., The Turks in World History, New York 2005

♦ Fischer, K., Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale, Zürich 1896

♦ Frazer, J.G., "The Killing of the Khazar Kings", Folklore, 28/4, London 1917

♦ Golden, P.B., Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980

♦ Golden, P.B., Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O.Karatay, Ankara 2002

♦ Gömeç, S., "Kök Türkçe Yazıtların Kasarları", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 7/84, İstanbul 1993

♦ Gömeç, S., "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", Tarih Araştırmaları Dergisi, 27/28, Ankara 1996

♦ Gömeç, S., "Bögü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 124, İstanbul 1997

♦ Gömeç, S., Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara 2006

♦ Gömeç, S., Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 3. baskı, Ankara 2006

♦ Gömeç, S., "Hazar Çalışmaları", Türkoloji Araştırmaları, 2/3, Erzincan 2007

♦ Gömeç, S., "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", Türkoloji Araştırmaları, 2/4, 2007

♦ Gömeç, S., "Hazar Çalışmaları", Türkoloji Araştırmaları, 2/3, 2007

♦ Gömeç, S., Şamanizm ve Eski Türk Dini, Ankara 2008

♦ Gömeç, S., Kök Türk Tarihi, 3. baskı, Ankara 2009

♦ Gömeç, S., Türk Destanlarına Giriş, Ankara 2009

♦ Gömeç, S., Uygur Türkleri Tarihi, 3. baskı, Ankara 2009

♦ Grignaschi, M., "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk

Tarih Kongresi Bildirileri, C. I, Ankara 1972

♦ Grousset, R., Bozkır İmparatorluğu, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980

♦ Gumilev, L.N., Drevniye Tyurki, Moskva 1967

♦ Gumilev, L.N., Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev. A.Batur, İstanbul 2001

♦ Gündüz, T., Bozkırın Efendileri, İstanbul 2009

♦ Hamilton, J.R., Les Ouighours. Paris 1955

♦ Hamilton, J.R., "Toquz-Oguz et On Uygur", Journal Asiatique, Tom. 250, Paris 1962

♦ Haussig, H.W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997

♦ Henning, W.B., "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqataran", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 14/3, London 1952

♦ Howorth, H.H., "On the Westerly Driftenig of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", The Journal of the Ethnological Society of London, 2/2, London 1870

♦ Howorth, H.H., "The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns", The Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 3, London 1874

♦ İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975

♦ İnan, A., Makaleler ve İncelemeler, 2. Baskı, Ankara 1987

♦ Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, 2. baskı, İstanbul 1983

♦ Kaplan, F.I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", American Slavic and East European Review, 13/1, 1954

♦ Karatay, O-Turanlı, M., "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", Bilig, Sayı 64, Ankara 2013

♦ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988

♦ Klyashorniy, S.G., "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", Acta Orientalia, Tom. 39/1, Budapest 1985

♦ Kmosko, M., "Araplar ve Hazarlar", Çev. C.Köprülü, Türkiyat

Mecmuası, C. 3, 1926-1933, İstanbul 1935

♦ Knauer, E.R., "A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study", Metropolitan Museum Journal, Vol. 36, 2001

♦ Koestler, A., Onüçüncü Kabile, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984, 5

♦ Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri, Haz. C.Yıldırım, İstanbul 1982

♦ Kurat, A.N., Rusya Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1987

♦ Kuzgun, Ş., Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985

♦ Liu, M.T., Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), II. Buch, Wiesbaden 1958

♦ Maenchen-Helfen, O., "Akattir", Central Asiatic Journal, 11/4, Wiesbaden 1966

♦ Mangaltepe, İ., "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 10, Çorum 2006

♦ Margoliouth, D.S., "The Russian Seizure of Bardha'ah in 943 A.D", Bulletin of the School of Oriental Studies, 1/2, London 1918

♦ Martin, J., "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", International Journal of Turkish Studies, 1/2, 1980

♦ Mercanî, Ş., Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008

♦ Mesudi, Murûc ez-Zeheb, Çev. A.Batur, İstanbul 2004

♦ Minorsky, V., "A New Book on the Khazars", Oriens, 11/1-2, Leiden 1958

♦ Mirhand, Tarih-i Ravzatü's-Safa, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 2019

♦ Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarihi, Baku 2006

♦ Ögel, B., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1984

♦ Özcan, A.T., Hazar Kağanlığı, İstanbul 2019

♦ Prokopius, Bizans'ın Gizli Tarihi, Çev. O.Duru, İstanbul 2001

♦ Psalty, F., "Türkelide Hristiyanlık", Türk Tarih Kongresi

Tebliğleri, İstanbul 1943

♦ Rasonryi, L., Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983

♦ Rasonryi, L., Tarihte Türklük, 2. baskı, Ankara 1988

♦ Reynolds, R.L.-R.S.Lopez, "Odoacer: German or Hun", The American Historical Review, 52/1, 1946

♦ Romashov, S.A., "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", Rocznik Orientalistyczny, LII/1, Warszawa 1999

♦ Rona-Tas, A., "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. M.Karakurt, Türk Kültürü Araştırmaları, 24/2, Ankara 1986

♦ Runciman, S., "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", Belleten, 7/25-27, Ankara 1943

♦ Saffet, R., Avrupa'da Eski Türkler, Ankara (tarihsiz)

♦ Schechter, S., "An Unknown Khazar Document", The Jewish Quarterly Review, New Series, 3/2, Pennsylvania 1912

♦ Senga, T., "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", Journal of Asian History, 24/1, Wiesbaden 1990

♦ Şişman, S., "İstanbul Karayları", İstanbul Enstitüsü Dergisi, C. 3, İstanbul 1957

♦ Thierry, M.A., Histoire d'Attila et de ses Successeurs, Tome Second, Paris 1856

♦ Togan, Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul 1981

♦ Togan, Z.V., "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, 5/1, 5. baskı, İstanbul 1988

♦ Türkdoğan, O., "Türk Toplumunda Karaman ve Hazar Türkleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 276, İstanbul 2009

♦ Vasary, I., "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1993, Ankara 1995

♦ Vernadsky, G., Rusya Tarihi, Çev. D.Mızrak-Ç.Mızrak, İstanbul 2009

♦ Zajaczkowski, A., "Khazarian Culture and Inheritors", Acta Orientalia, Tom. XII, Budapest 1961

♦ Zimonyi, I., "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", Acta Orientalia, Vol. 58, Budapest 2005

■ Dipnotlar:

[1] S.Schechter, "An Unknown Khazar Document", The Jewish Quarterly Review, New Series, 3/2, Pennsylvania 1912, s.181-219; J.R.Hamilton, Les Ouighours. Paris 1955, s.4; M.T.Liu, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), II. Buch, Wiesbaden 1958, s.593; P.B.Golden, Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars, Budapest 1980, s.123-129; İ.Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.157; P.B.Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O.Karatay, Ankara 2002, s.192.

[2] İslam kaynaklarında anlatılan bazı hikâyelere göre, Hazar'ın çocuklarından biri ölünce ne yapacağını bilemedi. Yafes suda boğulduğundan, bu nesnenin zıddı olan ateşte çocuğu yakmaya karar verdiler ki, böylece bu kötü adet yaygınlaştı. Bu durum bir yana İsveçlilerin atası sayılan, yarı Tanrı yarı insan gibi telakki edilip, Asya'dan geldiği ve Türk olduğu söylenen Oden'in de sekiz oğlunun bulunması ilginçtir. Bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), Haz. M.Ergin, İstanbul (tarihsiz), s.23; B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. 1, Ankara 1971, s.376; S.Lagerbring, İsveççenin Türkçe İle Benzerlikleri, Çev. A.Gürgün, 2. Baskı, Ankara 2010, s.78; Mirhand, Tarih-i Ravzatü's-Safa, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 2019, s.69.

[3] W.B.Henning, "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatârân", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 14/3, London 1952, s.501-522; J.R.Hamilton, "Toquz-Oguz et On Uygur", Journal Asiatique, Tom. 250, Paris 1962, s.23-63; O.Maenchen-Helfen, "Akatir", Central Asiatic Journal, 11/4, Wiesbaden 1966, s.275-286; Golden, Khazar, Studies, s.53-55; L.Rasonyi, Tarihte Türklük, 2. Baskı, Ankara 1988, s.114; A.N.Kurat, IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s.36; Golden, Türk Halkları..., s.193; S.G.Klyashtornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", Acta Orientalia, Tom. 39/1, Budapest 1985, s.149; Z.V.Togan, "Hazarlar", İslam Ansiklopedisi, 5/1,

5. Baskı, İstanbul 1988, s.397.

[4] A.Rona-Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. M.Karakurt, Türk Kültürü Araştırmaları, 24/2, Ankara 1986, s.53-62; S.Y.Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 27/28, Ankara 1996, s.71-84; S.Y.Gömeç, "Bögü Kagan'ın Yazıtı: Tez II", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 124, İstanbul 1997, s.29-30.

[5] Maenchen-Helfen, a.g.m., s.281; Hamilton, a.g.e., s.3-4; Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.21; T.Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", Journal of Asian History, 24/1, Wiesbaden 1990, s.58-65; S.Y.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.33.

[6] Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.411; H.H.Howorth, "On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars", The Journal of the Ethnological Society of London, 2/2, London 1870, s.188; J.G.Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", Folklore, 28/4, London 1917, s.388.

[7] J.M.De Guignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi, C. I, İstanbul 1924, s.166-169; H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part XII. The Huns", The Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 3, London 1874, s.457; R.L.Reynolds-R.S.Lopez, "Odoacer: German or Hun", The American Historical Review, 52/1, Chicago 1946, s.36-53; R.Saffet, Avrupa'da Eski Türkler, Ankara (tarihsiz), s.14; F.Altheim, Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği, Çev. E.T.Eliçin, İstanbul 1967, s.52-53 M.Ş.Akkaya, Eski Alman Destanlarında Hun İmparatoru Attila'nın Akisleri, Doktora Tezi, Ankara 1942, s.9, 28.

[8] S.Y.Gömeç, "Hazar Çalışmaları", Türkoloji Araştırmaları, 2/3, Erzincan 2007, s.274-281; T.Gündüz, Bozkırın Efendileri, İstanbul 2009, s.12.

[9] Bakınız, Tez II Yazıtı, Kuzey tarafı, 3-4. satır: "...buzuk

başın akıza uçuz kölke atlığın töke barmış...bedi bersil kadir kasar anta barmış ol bodunım keng kerışdi...”

Bakınız, Taryat-Terhin Yazıtı, Doğu tarafı, 2. satır: “...bodunı akıza barmış uçuz kölke atlığın töke barmış kadir kasar bedi bersil yatız oguz...”

[10] Ş.Mercani, Müstefadü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar, Türkiye Türkçesine Aktaran M.Kalkan, Ankara 2008, s.85-86; Togan, a.g.m., s.397-398; Ş.Baştav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.140-141, 158; L.N.Gumilev, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.89; I.Zimonyi, “The Nomadic Factor in Mediaeval European History”, Acta Orientalia, Vol. 58, Budapest 2005, s.37.

[11] Çünkü o Hüsrev Anuşirvan’ın Türk hanımından doğan oğluydu (Bakınız, E.Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux, Petersburg 1903. s.242).

[12] Türk Kapısı veyahut da Temir Kapı diye de anılan Derbent konusunda bakınız, Chavannes, a.g.e., s.146; E.Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978, s.56-57; J.Barbaro, Anadolu’ya ve İran’a Seyahat, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.106; Doğu’da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnameleri, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2006, 415 s.49; Mesudi, Murûc ez-Zeheb, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.65; A.T.Özcan, Hazar Kağanlığı, İstanbul 2019, s.69.

[13] Chavannes, a.g.e., s.133, 243; D.M.Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954, s.26; Kafesoğlu, a.g.e., s.103; M.I.Artamonov, Hazar Tarihi, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.189; Mesudi, a.g.e., s.165-168.

[14] Kök Türk Kaganlığı gibi büyük bir devletin otoriteyi elden kaçırmayı gayet tabidir. Sınırların genişlemesi ile merkezden gönderilen veya yerel beylerden meydana gelen idareciler, bulundukları mıntikalarda son derece zengin olmuşlar ve bu zenginliğin getirmiş olduğu imkânlarla da, etraflarında geniş bir halk kitlesiyle, asker sınıfının toplanmasını sağlamışlardı. Bir müddet sonra bu güçleri sayesinde başkente kafa tutar bir duruma geldiler.

[15] M.A.Thierry, *Histoire d'Attila et de ses Successeurs*, Tome Second, Paris 1856, s.82-86; Chavannes, a.g.e., s.50, 102; L.N.Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskva 1967, s.120-126; Rasonyi, a.g.e., s.97; Liu, a.g.e., s.59; M.Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. I. Ankara 1972, s.16; S.Y.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2009, s.68.

[16] Howorth, "Circassians and White Khazars", s.188; Howorth, "The Huns", s.461; L.Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s.97; Chavannes, a.g.e., s.251; Kafesoğlu, a.g.e., s.158; Gömeç, "Hazar Çalışmaları", s.276-277; S.Y.Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009, s.62.

[17] Bu arada Bizans, batıda yani Avrupa'da bir Türk kabilesiyle de uğraşmak zorundaydı ki, o da Avarlardı. Tam doğuda İran'la mücadele ederken, birden bire onlar Bizans topraklarına girdiler. Heracleius, Avarlara 622'de yüklüce bir rüşvet vererek durdurdu. Fakat 626 tarihinde onlar yeniden İstanbul surları önünde görüldüler. Bakınız, Howorth, "Circassians and White Khazars", s.189; Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz..., s.29; R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.180; Dunlop, a.g.e., s.26; Kafesoğlu, a.g.e., s.158; İ.Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 10, Çorum 2006, s.3-5; J. C.Cheyne, *Bizans Tarihi*, Çev. İ.Yerguz, Ankara 2008, s.49.

[18] De Guignes, a.g.e., C. II, s.429; J.B.Bury, *A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene*, Vol. II, London 1889, s.237-238; Chavannes, a.g.e., s.24; 252-255; M.Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", Çev. C.Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, C. 3, 1926-1933, İstanbul 1935, s.134; S.Runciman, "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943, s.52-54; Grignaschi, a.g.m., s.241-243; L.Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983, s.1-2; A.Koestler, *Onüçüncü Kabile*, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984, s.26; Golden, *Khazar Studies*, s. 176; Kafesoğlu, a.g.e., s.158; Ş.Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985,

s.26-27; Artamonov, a.g.e., s.199-200; A.Bailly, Bizans Tarihi, Çev. H.Şaman, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.129; A.T.Özcan, Hazar Kağanlığı, İstanbul 2019, s.42-44.

[19] Abu'l-Farac'ta bu evlilik vaadi Hazar beyi için söylenmektedir. Bununla beraber burada bir konuyu daha açıklamakta fayda vardır: Türkistan ve İç Asya'da çok eski zamanlardan beri Bizans'taki din kavgalarından kaçan ve diğer nedenlerle gelenler vasıtasıyla Nesturi Hristiyanlık söz konusu idi, ama bazı iddialara göre; herhalde Tonga Yabgu'nun Bizans imparatorunun kızı Eudoxia ile evlenmesiyle, Hristiyanlığın bu prenses sayesinde Orta Asya'da kuvvetlendiği yolundadır (A.Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Inheritors", Acta Orientalia, Tom. XII, Budapest 1961, s.302; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s.171; H.W.Haussig, İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.262; S.Y.Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Ankara 2008, s.109). Ayrıca o Çin'den de bir prenses istedi ve bu kabul edildi. Ama İllic Kagan kendisine karşı oluşturulan bu ittifaka o kadar kızmıştı ki, On Ok topraklarına akınlarda bulundu ve bu yüzden de düğün işi gerçekleşmedi (Chavannes, a.g.e., s.25).

[20] Kur'an'da Rum Suresi'nin 2-5. Ayetlerinde Sasani-Bizans harplerine değinilmekle beraber, Biznas'ın herhalde 7. asrın başlarında uğradıkları yenilgiye ve birkaç yıl sonra da galip geleceklerine (Bakınız, Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri, Haz. C.Yıldırım, İstanbul 1982, s.405) vurgu yapılmaktadır ki, onların zaferinde Hazar Türklerinin büyük bir payı vardır.

[21] H.Turtledove, The Chronicle of Theophanes, Pennsylvania 1982, s.373-374; A.A.Vasilev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çev.A.M.Mansel, C. I, Ankara 1943, s.247; Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s.190; S.Şişman, "İstanbul Karayları", İstanbul Enstitüsü Dergisi, C. 3, İstanbul 1957, s.98; Kmosko, a.g.m., s.144-145; K.Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D", Acta Orientalia, Tom. XI, Budapest 1960, s.78; Togan, a.g.m., s.399; Kafesoğlu, a.g.e., s.159; Grousset,

a.g.e., s.180; Baştav, a.g.m., s.143-147; G.Chaliand, Gcebe İmparatorluklar, ev. E.Sunar, İstanbul 2001, s.75; zcan, a.g.e., s.81-85; Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarihi, Baku 2006, s.160-214; G.Atasanov, The Founding Fathers of Bulgaria (619-721), Sofiya 2015, s.383.

[22] G.Atasanov, The Founding Fathers of Bulgaria (619-721), Sofiya 2015, s.389; Kmosko, a.g.m., s.147-152; Kurat, a.g.e., s.39; Kafesoğlu, a.g.e., s.159; Belazurî, Fütûhu'l-Büldan, ev. M.Fayda, Ankara 1987, s.295-296; H.A.Dakuki, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", ev. M.F.Toprak, Türk Kùltürü Araştırmaları, 25/1, Ankara 1988, s.95-96.

[23] Söylendiğine göre, Hazar hakanı Mervan'ın askerlerinin kalabalıklığından korkmuştu. Arap komutan Hazarlara bir elçi yollayarak İslamiyete davet etti. Hakan da kendisine Mùslùmanlıđı öğretecek adamlar göndermesini bildirdi. Bakınız, Belazurî, a.g.e., s.297; Mesudi, a.g.e., s.67; G.Vernadsky, Rusya Tarihi, ev. D.Mızrak-.Mızrak, İstanbul 2009, s.47; A.T.zcan, Hazar Kağanlığı, İstanbul 2019, s.155-156.

[24] Halife, Ermenistan bölgesi valisine yazdığı mektupta; kaganın ailesinden bir kızla evlenmesini istedi. Buna bağlı olarak, Hazarya'dan bir prenses yollandı ve bu kız Kafkasya'daki İslam toprakları sınırına ulaşınca konakladı. Valiye bir haber salıp; "bana Mùslùman kadınlardan gnder. İslamı ve Kur'an'ı đretsinler. Mùslùmanlıđı anladığımda bana istediğini yapabilirsin", dedi. Prensesin talebi yerine getirildi. İslam hakkında bilgi sahibi olduktan sonra hatun üzerindeki kılıcı ve hançeri çıkardı. Bunun manası artık valinin kıza yaklaşabileceğiydi. Bu hatun valiye iki ocuk doğurmasına rağmen, ne kendisi ne de çocukları uzun yaşayamadı. Bakınız, Bury, a.g.e., s.410, 458; Frazer, a.g.m., s.383-384; Togan, a.g.m., s.407; Dakuki, a.g.m., s.102-103; Belazurî, a.g.e., s.300; S.Y.Gömeç, Türk Kùltürünün Ana Hatları, 2. Baskı, Ankara 2012, s.37-38; zcan, a.g.e., s.197-200.

[25] Mesela 800 tarihlerinde Tiflis'i ele geçiren Hazar kaganı, Gürcü prensesi şuşan'ın güzelliğini duyar ve onunla evlenmek ister. Gürcü kaynaklarının bildirdiğine göre gelin

alıcı olarak Bolçan Tarkan görevlendirilmişti. Kız bu evliliğe yanaşmayınca da yolda kendini zehirledi. Onu getirmekle görevli komutan eli boş dönünce, hakan öfkeleni ve atlılara, Bolçan'ın boynuna ip takmalarını ve atlarını değişik yönlerde koşturmalarını buyurdu. Böylece Bolçan Tarkan'ın başı gövdesinden ayrılarak, infaz edildi. Bakınız, Golden, a.g.e., s.171.

[26] Mercani, a.g.e., s.68; Bury, a.g.e., s.409-410; Togan, a.g.m., s.398-400; Runciman, a.g.m., s.54; G.Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943, s.317; V.Minorsky, "A New Book on the Khazars", Oriens, 11/1-2, Leiden 1958, s.135; Czegledy, a.g.m., s.75-80; Togan, a.g.e., s.57-58; Artamonov, a.g.e., s.260-262, 307-308; Rasonyi, a.g.e., s.2; Golden, a.g.e., s.196; Kafesoğlu, a.g.e., s.159; Baştav, a.g.m., s.143, 147-149; Dakuki, a.g.m., s.95-100; Kuzgun, a.g.e., s.51-55; Prokopius, Bizans'ın Gizli Tarihi, Çev. O.Duru, İstanbul 2001, s.61; Gömeç, Türk Destanlarına..., s.363-364; Gömeç, Türk Kültürünün..., s.72-73; Gömeç, Kök Türk Tarihi, s.166 M.Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", Türkoloji Araştırmaları, 2/2, Erzincan 2007, s.157-158.

[27] D.S.Margoliouth, "The Russian Seizure of Bardha'ah in 943 A.D", Bulletin of the School of Oriental Studies, 1/2, London 1918, s.86; F.I.Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", American Slavic and East European Review, 13/1, London 1954, s.5; Czegledy, a.g.m., s.82-87; Togan, a.g.m., s.408; Abu'l-farac, a.g.e., s.292; Baştav, a.g.m., s.142; Artamonov, a.g.e., s.206, 519; S.G.Klyaştorıy-T.İ.Sultanov, Türkün Üçbin Yılı, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.69, 71; Abû Hayyan, Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.1-131.

[28] J.Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev", Slavonic and East European Review, 3/1, 1944, s.108-124; Runciman, a.g.m., s.54; Hamilton, a.g.e., s.141; A.N.Kurat, Rusya Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1987, s.5; Gömeç, Uygur Türkleri., s.107-108.

[29] Gömeç, Türk Kültürünün... s.162; Gömeç, Şamanizm ve..., s.26; Özcan, a.g.e., s.304.

[30] Mercani, a.g.e., s.67-68; Togan, a.g.m., s.400.

[31] Mercani, a.g.e., s.66, 92; Z.Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, Haz. İ.Aka-K.Y.Koprman, Ankara 1976, s.217; Frazer, a.g.m., s.387; Runciman, a.g.m., s.53-54; F.Psalty, "Türkelide Hristiyanlık", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943; Şişman, a.g.m., s.97; Artamonov, a.g.e., s.120-121, 325; Zajaczkowski, a.g.m., s.302; İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.31; Grousset, a.g.e., s.181-182; Togan, a.g.m., s.400; Rasonryi, Tarihte Türklük, s.116; Golden, a.g.e., s.199-200; Kafesoğlu, a.g.e., s.162; Baştav, a.g.m., s.171; I.Vasary, "Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1993, Ankara 1995, s.57; Gömeç, Şamanizm ve..., s.15; C.V.Findley, The Turks in World History, New York 2005, s.51; O.Karatay- M.Turanlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", Bilig, Sayı 64, Ankara 2013, s.204-205.

[32] Togan, a.g.m., s.407; Baştav, a.g.m., s.163-173; Golden, a.g.e., s.303-307.

[33] Bizans kaynaklarına baktığımızda, bizatihi Türk diye anılan ve ülkelerine de Türkiye denilen Macarların (Onogur) ilk beylerinin adı Lebedia şeklinde yazılmaktadır. Hazar Türkleriyle ittifak halindeki bu halkın önderine kagan bir bige (prens) gönderdi. Daha sonra Peçenek Türkleriyle Hazarlar arasında bir harp vukua gelmiş ve mağlubiyete uğrayan Peçeneklerin bir kısmı Macar yurduna inmişlerdi. Bu yüzden onlarla Peçenekler bir kavgaya tutuştular ve bundan Macarlar yenik çıkınca ikiye bölündüler. Birazı güneye inip Sabarlara karıştı. Halkın bir parçası da batıya göçüp, Atıl-kuzı taraflarına geldi. Bunun ardından Hazar hükümdarı Lebedia'yı yanına çağırıp; "sen yiğit ve bilge bir adamsın. Biz seni hakan olarak atamak istiyoruz" deyince o da; "güzel düşünceleriniz için teşekkür ederim, ama buna Almış-oglu Arpad daha layıktır" cevabını vermiştir. Buna sevinen Hazar kaganı elçilerini Almış beyin yanına yollayıp, durumu anlattı. Orada

bir kurultay toplandı ve Macarlar başlarına Arpad'ın geçmesinin yerinde olacağına karar verdiler. Sonra onu bir kalkan üstüne oturtup, hakan yaptılar. Bakınız, Z.Ekmekçi, Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s.55-56.

[34] Howorth, "Circassians and White Khazars", s.190-191; Brutzkus, a.g.m., s.111; Rasonyi, a.g.e., s.117; Minorsky, a.g.m., s.123; Kurat, a.g.e., s.42-43; J.Martin, "Trade on the Volga the Commercial Relations of Bulgar with Central Asia and Iran in the 11th-12th Centuries", International Journal of Turkish Studies, 1/2, Wisconsin 1980, s.87; Togan, a.g.e., s.103, 165, 184; Grousset, a.g.e., s.182; Togan, a.g.m., s.401; Golden, a.g.e., s.200-201; S.A.Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", Rocznik Orientalistyczny, LII/1, Warszawa 1999, s.23-24; Baştav, a.g.m., s.154-155; Kuzgun, a.g.e., s.36-40; E.R.Knauer, "A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study", Metropolitan Museum Journal, Vol. 36, New York 2001, s.136; Chaliand, a.g.e., s.77; S.G.Agacanov, Oğuzlar, Çev. E.N.Necef-A.Annaberdiyev, 2. baskı, İstanbul 2003, s.222; O.Türkdoğan, "Türk Toplumunda Karaman ve Hazar Türkleri", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 276, İstanbul 2009, s.17; Özcan, a.g.e., s.271-274.

[35] K.Fischer, Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale, Zürich 1896, s.5; Howorth, a.g.m., s.186; Kmosko, a.g.m., s.135; M.Bala, "Karaçay ve Balkarlar", İslam Ansiklopedisi, C. 6, 5. Baskı, İstanbul 1988, s.218; Baştav, a.g.m., s.157-158; Dakuki, a.g.m., s.97; S.Y.Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtların Kasarları", Türk Dünyası Tarih Dergisi, 7/84, İstanbul 1993, s.25; Zimonyi, a.g.m., s.37; S.Y.Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara 2011, s.452-458; Özcan, a.g.e., s.283; Ekmekçi, a.g.t., s.58.

[36] Burası kaynaklarda Han Balık, Hazaran, Sarıgşın, El-beyza gibi adlarla da anılır. Bakınız, Togan, a.g.m., s.403.

[37] Howorth, a.g.m., s.189-192; Frazer, a.g.m., s.383; Runciman, a.g.m., s.52-53; Minorsky, a.g.m., s.135; Martin,

a.g.m., s.86; Feher, a.g.m, s.291; Grousset, a.g.e., s.181; B.Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1984, s.225; Togan, a.g.m., s.399-403; Baştav, a.g.m., s.158-163; A.İnan, Makaleler ve İncelemeler, 2. Baskı, Ankara 1987, s.562-586; C.Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s.33-46; Rasonryi, a.g.e., s.116; Kafesoğlu, a.g.e., s.161; Gömeç, Türk Kültürünün... s.64; Gömeç, Türk Cumhuriyetleri.. s.21; Z.Ekmekçi. Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s.62-63. Taryhy makalalar